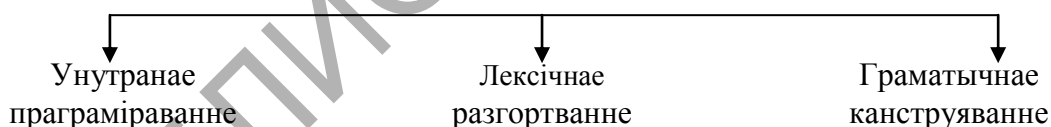

ПСІХАЛАГІЧНЫЯ АСНОВЫ ЎЗБАГАЧЭННЯ СЛОЎНІКАВАГА ЗАПАСУ ШКОЛЬНІКАЎ

Для паспяховай рэалізацыі камунікатыўнага падыходу ў працэсе вывучэння школьнага курса беларускай мовы неабходнымі з'яўляюцца псіхалагічны аналіз структуры маўленчага акта, выяўленне ў ім семантычнага сегмента, наяўнасць якога абгрунтоўвае мэтазгоднасць і важнасць работы па ўзбагачэнні слоўнікавага запasu вучня, выяўляе псіхалагічныя асновы работы над семантыкай слова.

Матыў, маўленчая інтэнцыя (думка), знешняе маўленне – абавязковыя і неабходныя кампаненты спараджэння выказвання. Унутраны этап спараджэння выказвання, у сваю чаргу, уключае апасродкаваныя ўнутраным маўленнем этапы пераходу ад думкі да знешняга маўлення: унутранае праграмаванне, лексічнае разгортванне, граматычнае канструяванне, а таксама маторную рэалізацыю маўленчага акта. Механізмы, што кіруюць лексічным разгортваннем і граматычным канструяваннем, дзейнічаюць адначасова ці паралельна.

Унутранае праграмаванне маўлення спараджае ў памяці прамоўцы толькі агульную будову выказвання, яго схему і асноўныя сэнсавыя кампаненты на ўзроўні суб'екта, аб'екта, прэдыката, якія суадносяцца з вобразамі ўспрымання і з'яўляюцца зыходнымі для пабудовы выказвання [4].

Лексічнае разгортванне забяспечваюць як мінімум два механізмы маўлення: механізм выбару слоў і механізм канструявання выказвання. З дапамогай механізму выбару слоў ажыццяўляецца пошук патрэбнага слова ў памяці прамоўцы. Пры гэтым пошук заснаваны на семантычных і граматычных характарыстыках слова, яго фанетычным абліччы і частотнасці ўжывання слоў у маўленні. На аснове пералічаных параметраў маўленчы механізм ажыццяўляе пошук слова шляхам паслядоўнага

аналізу слоўніка носьбіта мовы, пачынаючы з чляненьня слоўніка на часціны мовы (выбар сярод часцін мовы вызначаецца граматычнай характарыстыкай неабходнага слова: калі яно выконвае ў сказе ролю суб'екта, то пошук вядзецца сярод назоўнікаў або займеннікаў, калі ролю прэдыката, – то сярод дзеясловаў і г.д.), а затым унутры слоў кожнай часціны мовы сярод семантычных і тэматычных груп, сінанімічных радоў.

Выбар неабходнага слова з невялікіх лексічных груп заснаваны на ступені ўстойлівасці сувязі слоў з паняццем, якое яны выражаюць. У сваю чаргу ступень устойлівасці вызначаецца частатой ужывання слова ў мове ці маўленні. Этап пошуку слоў аб'ектывуецца ў знешнім маўленні наяўнасцю ў ім паўз, з дапамогай якіх прамоўца выйгравае час для пошуку слоў.

Адначасова з механізмам выбару слоў дзейнічаюць механізмы канструявання выказвання, пры якіх словы граматычна актуалізуюцца. У выніку актуалізавае слова прагназіруе ўзнікненне побач другога слова, сінтагматычна і семантычна звязанага з першым. Механізмы канструявання выказвання звязаны з апэратыўнай памяццю чалавека, асаблівасць якой у тым, што яна адначасова можа ўлічваць толькі 7 ± 2 элементы [5]. Працэс спараджэння маўлення на дадзеным этапе адбываецца па "ланцужковых" заканамернасцях: кожнае выбране слова выказвання абмяжоўвае выбар колькасці наступных слоў у дадзеным выказванні. Напрыклад, актуалізавае слова *карыя* вызначае з'яўленне толькі слова *вочы* і інш.

Наступныя этапы спараджэння маўлення звязаны з агучваннем. Гэту работу, паводле канцэпцыі Н. І. Жынкіна [2], абслугоўваюць статычны, ці артыкуляцыйны, механізм, які забяспечвае семантычную тоеснасць і розніцу гукавога аблічча слоў з дапамогай фанем, і дынамічны, ці складаўтваральны, механізм, які фарміруе сінтагматычную гукавую структуру слова. Дзейнасць гэтых механізмаў звязана з работай маўленчага апарату, якім кіруе маторная зона кары галаўнога мозгу.

Механізмы ўнутранага праграмавання, што "адказваюць" за агульную сэнсавую схему выказвання і яго граматычную будову, а таксама акустыка-артыкуляцыйную арганізацыю маўлення, размешчаны ў пярэдняй маўленчай зоне кары галаўнога мозгу. Маўленчыя механізмы пярэдняй зоны выконваюць апэрацыі камбінавання элементаў сэнсавага, граматычнага, акустыка-артыкуляцыйнага ўзроўня ў сінтагматычныя адносіны. Пры

паражэнні пярэдніх маўленчых зон мозгу (пры эферэнтнай афазіі) чалавек губляе здольнасць спараджаць граматычна правільныя выказванні, будаваць словы з гукаў.

Аперацыям пабудовы сэнсавых схем выказвання, граматычнага канструявання, акустыка-артыкуляцыйнага афармлення выказвання адпавядаюць адначасовыя аферэнтныя (ажыццяўляемыя заднімі ўчасткамі кары мозгу) аперацыі выбару семантычных адзінак, граматычна аформленых лексічных адзінак, гукаў [1]. Аферэнтнымі механізмамі задняй часткі кары галаўнога мозгу забяспечваюцца парадыгматычныя сувязі паміж адзінкамі кожнага з узроўняў спараджэння маўленчага выказвання. Пашкоджанне задніх зон мозгу прыводзіць да дысфункцыі маўлення, якая выяўляецца ў бессэнсоўным, але граматычна і акустычна правільным выказванні.

Вельмі верагодна, што чалавек на этапе ўспрымання "праходзіць" зваротны шлях ад успрымання маўлення да разумення і засваення яго сэнсу. Пры ўспрыманні гукі артыкуляцыйна імітуюцца слухачамі і тым самым матэрыяльна замацоўваюцца ў памяці чалавека для іх апэратыўнай апрацоўкі. Іншымі словамі, слухач не пасіўны, а такі ж, як і прамоўца, актыўны ўдзельнік маўлення [5, с. 179–180].

Сінтэзаваныя з гукаў словы адшукваюцца ў памяці па акустычных прыметах і з улікам кантэксту (сітуацыі маўлення). Калі пошук слова пры спараджэнні маўлення адбываецца шляхам выбару слова, адэкватнага паняццю, то выяўленне слоў ідзе праз супастаўленне сінтэзаваных з гукаў слоў на ўваходзе з тым, што ёсць у памяці слухача. Паколькі адны і тыя ж паведамленні могуць перадавацца ад прамоўцы да слухача рознымі словамі і рознымі па будове сказамі, то можна меркаваць, што змест маўлення і форма яго захоўваюцца ў памяці чалавека незалежна, прычым успрыманне зместу маўлення больш устойлівае, трывалае і працяглае ў параўнанні з формай выражэння.

Вялікую ролю ў працэсе ўспрымання паведамленняў адыгрывае граматычная будова сказаў, з дапамогай якіх гэты паведамленне перадаецца. Лягчэй успрымаюцца і запамінаюцца сказы, у якіх паміж словамі ёсць непасрэдная семантычная сувязь [3]. Сказы з больш прастай граматычнай будовай запамінаюцца лягчэй, чым са складанай, нават калі гэтыя простыя сказы складаюцца з большай колькасці слоў. Зыходная форма сказа, з дапамогай якой перадаецца інфармацыя, хутка забываецца, а ў памяці звычайна застаецца толькі той змест, які заключаны ў ім.

Успрыманне граматычнай будовы сказа, такім чынам, адбываецца як мінімум на двух узроўнях: павярхоўным, звязаным з фанетычным абліччам сказа і яго граматычнай будовай, і глыбінным, звязаным з семантычным зместам сказа. Дрэннае запамінанне павярхоўных структур сказа (яго формы) тлумачыцца тым, што ўспрыманне паведамлення ажыццяўляецца кароткачасовай памяццю, якая апрацоўвае сказы ў жорсткіх часавых межах. Да таго ж абмежаваны аб'ём кароткачасовай памяці прымушае яе хутка ўладкоўваць і ўвесь час "знішчаць" форму ўспрынятых элементаў паведамлення для вызвалення месца для новых адзінак паведамлення.

У даўгачаснай памяці, дзе захоўваецца змест паведамленняў, часавы фактар не адыгрывае значнай ролі, і ён (змест) арганізуецца там у больш складаныя структуры.

У выніку праведзеных спецыялістамі псіхалагічных эксперыментаў і даследавання афазіі выяўлена, што для разумення адмоўных сказаў трэба больш часу, чым для разумення сцвярджальных.

Сказы тыпу *Хлопчык большы за дзяўчынку цяжэй* запомніць, чым сказ *Гігант большы за хлопца*, паколькі першы сказ дапускае і адваротную канструкцыю *Дзяўчынка большая за хлопчыка*, а другі не.

Праўдападобныя адмоўні апрацоўваюцца ў апэратыўнай памяці хутчэй і лягчэй, чым непраўдападобныя, паколькі пры непраўдападобных адмоўях слухач, як правіла, задумваецца, шукаючы падтэкст. Цяжкасці ўспрымання непраўдападобных паведамленняўносяць інтэлектуальны характар і не залежаць ад фармальнай будовы сказа.

Такім чынам, на працэс спараджэння і ўспрымання маўлення ўплываюць сэнс паведамлення, яго граматычная будова і канкрэтная маўленчая сітуацыя.

1. Ахутина Т.В. Нейролингвистический анализ динамической афазии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 143 с.

2. Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 370 с.

3. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.

4. *Лурия А.Р.* Язык и сознание. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.

5. *Миллер Дж.* Магическое число семь, плюс или минус два: о некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию // *Инженерная психология.* – М.: Прогресс, 1964. – 225 с.

6. *Основы* теории речевой деятельности. – М.: Наука, 1974. – 368 с.

БИБЛИОТЕКА БГУКИ